

Осташко Т.О., канд. екон. наук
Інститут економічного прогнозування НАН України

АГРАРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В ПЕРЕХІДНИХ ЕКОНОМІКАХ: ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Виділено загальні закономірності ринкових перетворень в аграрному секторі країн з перехідною економікою, що знаходяться у процесі приєднання до ЄС. Досліджено прояви загальних закономірностей і особливості ринкових трансформацій в аграрному секторі України. Обґрунтовані стратегічні цілі аграрних трансформацій в Україні у зв'язку з перспективою європейської інтеграції.

Закономірності аграрних трансформацій у країнах Центральної та Східної Європи виявляються як у послідовності кроків, так і у сутності перетворень, що дає підстави вважати їх єдиним процесом інтеграції у світову і європейську економіку. Проте, процес інтеграції не є однорідним. У різних країнах загальні закономірності виявляються у специфічних формах і діють із власними особливостями, що зумовлені різними стартовими умовами реформування, політичними, економічними і соціальними чинниками, культурними і психологічними особливостями населення.

Користь від порівняння перехідних процесів в аграрному секторі України з відповідними процесами у країнах Центральної та Східної Європи, що просуваються швидше на шляху реформування аграрного сектора і формування аграрних ринків, не обмежується визначенням закономірностей перетворень, аналізом результатів, помилок і втрачених можливостей. Головні переваги, які надає такий аналіз, лежать у тактичній і стратегічній площині.

По-перше, вже на етапі визначення наступних кроків реформ з'являється можливість повніше використати їхні позитивні і врахувати негативні чинники та наслідки на основі дослідження відповідних процесів в інших країнах з перехідною економікою. *По-друге*, проведення історичних паралелей і порівняння сучасних стратегій аграрного розвитку країн з перехідною економікою дає можливість чітко визначити стратегічні цілі розвитку аграрного сектора і агропродовольчих ринків України.

Загальна мета ринкових трансформацій в аграрному секторі країн з перехідною економікою формулюється як розвиток ефективного, високопродуктивного і конкурентного ринково орієнтованого агропродовольчого сектора, що сприятиме економічному зростанню і зростанню добробуту [1, с. 2].

Для досягнення цієї мети різні країни використовували різні стратегії. У тих країнах Центральної та Східної Європи, де з самого початку стояло

завдання пристосування економіки до вступу в Європейський Союз, і аграрні трансформації проводились у руслі цієї глобальної стратегії, вже починаючи з 1995–1996 рр. вдалося переломити негативні тенденції розвитку сільського господарства.

Успіх реформування не в останню чергу визначається ступенем визнання необхідності і сприйняття суті реформ сільським населенням. В країнах СНД, населення яких майже не мало історичного досвіду життя в умовах ринкової економіки, перетворення відбуваються повільніше. Зміна менталітету, цінностей, норм поведінки селян може потребувати життя декількох поколінь.

Національні традиції, психологічні фактори і політичні міркування вплинули на хід першого етапу аграрної реформи в усіх країнах. Наприклад, домінування у країнах Балтії прагнення якнайшвидше усунути наслідки режиму, що розглядався населенням цих країн як окупаційний, привело до швидкої ліквідації більшості колгоспів та радгоспів і масового створення фермерських господарств.

Зараз вже опубліковані дослідження ефективності стратегій економічних трансформацій, що застосовувалися в різних країнах [2, 3]. Дослідження виявили пряму залежність між темпами, глибиною реформ і зростанням ВВП протягом 1989–1998 років. У Болгарії і Румунії, де реформи проводилися більш повільними темпами, економічне відновлення розпочалося пізніше, ніж у країнах з радикальними реформами. У Болгарії зростання ВВП почалося з 1998, а в Румунії – з 2000 р. (табл.1).

Таблиця 1

Динаміка ВВП країн Центральної та Східної Європи, України і ЄС
у порівняльних цінах, % до попереднього року

	1995	1996	1997	1998	1999	2000
<i>ЄС-15</i>	2,4	1,6	2,5	2,9	2,6	3,3
Болгарія	2,9	-10,1	-7,0	3,5	2,4	5,8
Чеська республіка	5,9	4,3	-0,8	-1,2	-0,4	2,9
Естонія	4,6	4,0	10,4	5,0	-0,7	6,9
Угорщина	1,5	1,3	4,6	4,9	4,2	5,2
Латвія	-0,8	3,3	8,6	3,9	1,1	6,6
Литва	3,3	4,7	7,3	5,1	-3,9	3,9
Польща	7,0	6,0	6,8	4,8	4,1	4,0
Румунія	7,1	3,9	-6,1	-4,8	-2,3	1,6
Словаччина	6,7	6,2	6,2	4,1	1,9	2,2
Словенія	4,1	3,5	4,6	3,8	5,2	4,6
Україна	-12,2	-10,0	-3,0	-1,9	-0,2	5,9

Джерела даних: Eurostat Yearbook 2002: <http://www.europa.eu.int/comm/eurostat/>
Держкомстат України: Статистичний щорічник України за 2001 рік, с. 578.

В Україні мета аграрних трансформацій на початковому етапі реформ була взагалі невизначеною, а надалі цілі визначалися залежно від завдань реформи на конкретних її етапах. Відсутність стратегічної мети виключала розробку ефективної стратегії трансформацій.

Спочатку головна мета трансформацій визначалась як “розбудова конкурентоспроможного аграрного сектора економіки шляхом створення умов для прискореного формування ефективного господаря-власника” [4]. Це визначення відображало спрямованість аграрної політики на першому етапі трансформацій на здійснення процесів приватизації землі і майна в сільському господарстві. Останнє дало навіть підстави назвати розвиток сільського господарства після завершення масової прискореної реорганізації КСП пореформеним¹. Фактично ж, виходячи із закономірностей ринкових трансформацій в інших країнах з перехідною економікою, на той час було проведено тільки перший етап аграрної реформи, пов’язаний з приватизацією землі і майна колективних сільськогосподарських підприємств (КСП). Згодом, після завершення масової прискореної реорганізації КСП головна мета трансформацій вже визначалась економістами-аграрниками як “побудова в Україні відкритої, конкурентної, змішаної аграрної економіки ринкового типу, інтегрованої у світову господарську систему, що дозволяє наблизити сільськогосподарське виробництво до рівня економічно розвинутих країн” [5].

Акцент в останньому формулюванні на наблизенні до рівня економічно розвинених країн характерний для цілей аграрної політики всіх країн з перехідною економікою – адже визначення економіки як перехідної передбачає напрямок і кінцеву мету її руху до рівня розвинених країн.

Водночас у самих розвинених країнах з ринковою економікою, зокрема у США головною метою аграрної політики держави вважається, по-перше, забезпечення внутрішньої продовольчої безпеки, і лише по-друге – активна участь у зовнішньоекономічній діяльності [6]. І в Україні, з огляду на незадовільну структуру і обсяги споживання продовольства населенням, головним стратегічним завданням аграрної політики залишається забезпечення продовольчої безпеки країни, а саме – забезпечення населення життєво необхідними продуктами харчування з власних джерел і доступність їх всім громадянам країни в обсягах і асортименті, що максимально задовольняє необхідні і корисні потреби.

Враховуючи визначення основної мети ринкових трансформацій в Україні як побудову соціально орієнтованої ринкової економіки, а також специфіку і історичну роль сільського господарства в Україні, закономірності

---

¹ Зокрема, на обговорення на Четвертих річних зборах Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників, що відбулися у червні 2002 р., було винесено проблему “Основні напрями високоефективного розвитку пореформеного агропромислового виробництва в Україні на інноваційній основі”.

трансформаційних процесів у країнах Центральної та Східної Європи і загальні тенденції розвинених країн, пріоритетним завданням стає розвиток сільської місцевості. Стосовно до умов України це означає насамперед формування нового соціально-економічного укладу у сільській місцевості, а у перспективі – формування середнього класу [7].

Таким чином, виходячи із закономірностей аграрних трансформацій країн з перехідною економікою, можна визначити три рівнопріоритетних мети аграрних трансформацій в Україні:

1. Формування ефективного експортоорієнтованого сільського господарства, що базуватиметься на конкурентних перевагах.
2. Розвиток сільської місцевості, а у перспективі – формування середнього класу в сільській місцевості.
3. Забезпечення продовольчої безпеки країни.

Три мети аграрних трансформацій пов'язані між собою – рух у напрямку реалізації кожної з них означає створення передумов для втілення інших. Розвиток ефективного сільського господарства є передумовою підтримки продовольчої безпеки і розвитку сільської місцевості.

Залежно від цілей і характеру трансформацій реалізацію аграрної реформи в країнах з перехідною економікою умовно поділяють на три етапи (періоди) [див. 1, с.3].

Кожному етапу трансформацій відповідають свої особливості структурної реформи, внутрішньої аграрної політики і торговельної політики. Ознакою, у відповідності з якою проводиться періодизація трансформаційних процесів, є виділення головного стратегічного завдання, на якому зосереджувались основні зусилля урядів країн з перехідною економікою і спрямовувались основні ресурси. Стратегічні завдання, що вирішувалися на кожному етапі, приводили по своєму завершенню до докорінних соціально-економічних змін у сільському господарстві.

У відповідності з цим критерієм визначаються такі етапи аграрних трансформацій у країнах Центральної та Східної Європи:

- *перший*: 1989 р. – середина 90-х років. Стратегічним завданням першого етапу трансформацій була структурна реформа аграрного сектора, в основі якої лежала приватизація землі. В макроекономічному аспекті головна мета трансформацій в країнах регіону у цей період була подвійною, що передбачало, з одного боку, встановлення прав приватної власності, у тому числі і в аграрній сфері, а з другого – початок макроекономічної стабілізації. На першому етапі здійснювалася земельна реформа, було сформовано ринкову інфраструктура в агропродовольчому комплексі, відбулися демонополізація і приватизація у галузях, пов'язаних із сільським господарством технологічним ланцюжком, лібералізація цін і торгівлі сільськогосподарською продукцією.

Найбільш складними завданнями першого етапу виявилися приватизація землі і формування ринків земель сільськогосподарського призначення;

- *другий*: середина – кінець 90-х років. Характерною ознакою реформування аграрної сфери на цьому етапі стала радикальна зміна напрямку аграрної політики від лібералізації торгівлі, цін і обмеженого втручання в функціонування ринків до підтримки цін, регулювання ринків, експортних та імпорتنих обмежень. Зростала ефективність виробництва, відбувалися подальші структурні зміни у напрямку консолідації земельних ділянок;

- *третій*: кінець 90-х років – по цей час. Стратегічним завданням третього етапу стала підготовка країн регіону до вступу в ЄС. Для сільського господарства це означає гармонізацію внутрішньої аграрної політики з вимогами Спільної сільськогосподарської політики (Common Agricultural Policy – CAP). У першу чергу це стосується рівнів державної підтримки сільського господарства. На третьому етапі трансформацій зусилля спрямовуються на поглиблення структурної реформи, підвищення ефективності аграрного сектора, а також інтеграції сільського господарства у більш широкий контекст розвитку сільської місцевості.

В Україні ж виділяють на сьогодні два етапи аграрної реформи – до грудня 1999 р. (час виходу Указу Президента України від 3 грудня 1999 р. “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки”) і після.

До грудня 1999 р. проводилася реорганізація колгоспів у колективні сільськогосподарські підприємства (КСП), реорганізація державних сільгосппідприємств, що підлягали приватизації, у КСП та відкриті акціонерні товариства, започатковано формування фермерських господарств, почато реорганізацію КСП переважно за технічної допомоги міжнародних проектів. Процеси реформування на цьому етапі проходили дуже повільно, неповно і непослідовно, більш-менш чітка програма реформ була відсутня. У порівнянні з періодами аграрних трансформацій у країнах Центральної та Східної Європи цей етап по суті став підготовчим до проведення масштабної структурної реформи в Україні, що розпочалася з грудня 1999 року.

Отже, особливістю трансформацій аграрної сфери в Україні стало фактичне затягування з проведенням структурної реформи, що вилилося у майже десятирічний початковий (підготовчий) етап реформи, якого не було у країнах Центральної та Східної Європи.

Фактичне завершення протягом кінця 1999 – початку 2000 років масштабної структурної реформи в аграрному секторі України дає підстави вважати, що зараз сільське господарство України знаходиться на другому етапі перетворень, хоча у сфері інституційних реформ, формуванні ринкової інфраструктури Україна ще не вийшла на рівень, досягнутий на першому етапі трансформацій іншими країнами з перехідною економікою. Строки про-

ведення структурної реформи вказують на десятирічне запізнення початку аграрних трансформацій порівняно з країнами Центральної та Східної Європи. З десятирічним запізненням почалося формування ринкової інфраструктури аграрного сектора – після виходу Указу Президента України від 6 липня 2000 р. “Про заходи щодо забезпечення формування і функціонування аграрного ринку”. Лише у 2002 р. прийнято Закон “Про зерно та ринок зерна в Україні”, яким впроваджено механізм заставних закупок зерна і інтервенційних операцій на ринку зерна – через сім-вісім років після впровадження відповідних механізмів підтримки цін в країнах Центральної та Східної Європи. До того ж відповідні механізми до 2003 р. не впроваджувалися через брак бюджетних коштів. Із запізненням (щонайменше на 5 років) впроваджуються і інші кроки реформи [8].

У середині 90-х років в країнах Центральної та Східної Європи завершено тільки її перший етап, пов’язаний переважно з приватизацією землі. Результати першого етапу структурної реформи аграрного сектора у країнах з перехідною економікою представлено у табл. 2.

Таблиця 2

Результати першого етапу структурної реформи
у країнах з перехідною економікою

Країна	Рік	Частка сільськогосподарських угідь, %				
		Фермерські господарства*	Господарства населення	Виробничі кооперативи (колективні підприємства)	Державні підприємства	Господарські товариства та ін.
Естонія	1998	39	12	–	25	24
Латвія	1997	95	–	–	1	4
Литва	2000	50	22,5	0,5	20	7
Польща	1999	84	–	2	6	8
Словаччина	1999	9	14	50	0,3	27
Чехія	1999	24	–	32	<1	43
Словенія	1997	96	–	–	4	–
Угорщина	2000	41	4	–	–	59
Румунія	1997	67	–	12	21	–
Болгарія	1999	38	14	42	6	–
Албанія	1997	97				3
Росія	1998	7	3	22	17	51
Україна	2000	7	24	19	5	45
Білорусь	1998	1	15	61	23	–
Молдова	1998	18	–	60	4	18

* Фермерські і особисті підсобні господарства, якщо у статистичній звітності країни вони не поділені.

Джерела даних: [9, с.26] і дані Держкомстату України.

Після проведення радикальної структурної реформи в країнах з перехідною економікою склалася бімодельна структура господарських одиниць з різною часткою великих підприємств і дрібних та середніх фермерських господарств. Фермерські господарства переважають у структурі сільськогосподарських угідь Албанії, Словенії, Латвії, Польщі, Румунії. У Литві, Болгарії та Естонії фермерські та особисті підсобні господарства разом володіють понад половиною сільськогосподарських угідь. У Чехії, Словаччині, Угорщині, країнах СНД і на території колишньої НДР переважають великі господарства. Модель структурної реформи в Україні мала певні спільні риси з моделлю перетворень у Чехії, Словаччині, Угорщині і Росії, а також у східних землях Німеччини, що полягала у перетворенні колишніх форм колективного господарювання на нові виробничі структури колективного господарювання, що базуються не на державній і колективній, а на приватній власності на землю і інші засоби виробництва.

На першому етапі трансформацій країни з перехідною економікою пройшли через надзвичайно складний період, пов'язаний із стислими строками, масштабністю і глибиною перетворень у процесі приватизації, лібералізацією цін і торгівлі та макроекономічною нестабільністю.

До 1989 р. сільське господарство було важливим сектором всіх країн Центральної та Східної Європи, а основною політичною метою розвитку галузі було забезпечення населення цих країн продовольством. Вже по завершенні першого етапу перетворень частка сільського господарства у ВВП суттєво зменшилася.

Зниження частки сільського господарства у ВВП країн з перехідною економікою пояснюється не тільки структурними змінами в економіці, але й суттєвим зменшенням виробництва сільськогосподарської продукції. За виключенням Угорщини і Болгарії, країни Центральної та Східної Європи зараз є чистими імпортерами продовольства.

У 1993–1994 рр. у більшості країн Центральної та Східної Європи зменшення виробництва сільськогосподарської продукції склало 20–30 % від рівня 1989 р., а у деяких країнах перевищило 40 % [див. 1]. Проте, починаючи з 1995 р. у більшості країн регіону цю негативну тенденцію було подолано і почалося зростання виробництва сільгосппродукції.

Після 1994–1995 рр. означилася тенденція до зростання обсягів державної підтримки сільського господарства в усіх країнах регіону, а особливо в Чеській республіці, Угорщині, Польщі і Словаччині.

У кінці 90-х років рівень підтримки сільського господарства в країнах Центральної та Східної Європи стабілізувався у межах 10–20 %, що значно нижче за рівень підтримки в країнах ЄС. За розрахунками ОЕСР², у 2001 р.

² <http://www.oecd.org/EN/statistics>

оцінка рівня підтримки виробників сільськогосподарської продукції (відсоток у вартості сільськогосподарської продукції) складала 17 % у Чеській Республіці, 10 % у Польщі, 12 % в Угорщині, 11 % у Словаччині, на той час у країнах ЄС цей показник склав 35 відсотків. Частка ВВП, що використовується на підтримку сільськогосподарських виробників, складала у 2001 р. 1,2 % у Чехії, 1 % у Польщі, 1,4 % в Угорщині, 0,9 % у Словаччині, а в країнах ЄС – 1,7 відсотка. Основним видом підтримки сільського господарства в країнах регіону є підтримка ринкових цін.

Починаючи з кінця 90-х років почався новий, третій етап трансформації аграрної політики в країнах Центральної та Східної Європи, головною метою якого є пристосування до вимог Європейського Союзу.

Хоча у багатьох країнах з перехідною економікою частка сільського господарства у ВВП і частка зайнятих у галузі зменшилися, економічне значення сільського господарства в цих країнах набагато більше, ніж в ЄС (за винятком хіба що Чеської Республіки – табл.3).

Таблиця 3

Зміна ролі сільського господарства в країнах
з перехідною економікою: 1989–2000 рр.

	Частка сільського господарства у ВВП, %		Частка зайнятих у сільському господарстві в загальній зайнятості, %	
	1989 р.	2000 р.	1989 р.	2000 р.
ЄС-15		1,7		4,3
Болгарія	11,0	15,8	18,1	11,2
Естонія	17,8	5,7	12,0	7,0
Латвія	10,2	3,9	14,6	14,4
Литва	26,5	2,5	17,6	18,4
Словаччина	9,4	2,7	12,2	7,5
Угорщина	15,6	3,9	17,9	7,2
Чеська Республіка	6,3	3,4	9,9	5,3
Румунія	13,7	11,4	28,2	45,2
Україна*	24,4*	13,8	19,7*	20,5**

* 1990 р.

** Оцінка Держкомстату на базі матеріалів щоквартальних вибірових обстежень населення з питань економічної активності.

Джерела даних: Agricultural Policies, Markets and Trade in Transition Economies/Monitoring and Evaluation, 1996.: <http://www.oecd.org>; Eurostat Yearbook 2002: <http://www.europa.eu.int/comm/eurostat>; Держкомстат України: Статистичний щорічник за 2001 р.

Найбільш суттєво зменшився внесок сільського господарства у ВВП Литви – з 26,5 до 2,5 відсотка, хоча частка зайнятих у сільському господарстві майже не змінилася. Ця тенденція характерна і для інших країн Балтії – Латвії і Естонії, в яких також відбулося суттєве зменшення частки сектора у

ВВП при збереженні рівня зайнятості, що існував до початку перетворень. Зросла також зайнятість у сільському господарстві Румунії – з 28,2 до 45,2 відсотка. Така тенденція стала характерною для країн, де в результаті структурної реформи утворилася значна кількість невеликих фермерських господарств. У країнах, де було збережено крупні сільськогосподарські підприємства (Угорщина, Чеська Республіка і Словаччина) зменшення частки сільського господарства у ВВП супроводжувалось зменшенням зайнятості. Тільки у Болгарії частка сільського господарства у ВВП зросла при зменшенні частки зайнятих. Винятком стала Україна, де при зменшенні внеску галузі у ВВП з 24,4 % у 1990 р. до 13,8 % у 2000 р. частка зайнятих зросла з 19,7 до 20,5 відсотка.

Відносно висока частка зайнятих у сільському господарстві країн з перехідною економікою і значна частка населення, що проживає у сільській місцевості, зумовили пріоритетність на етапі вступу до ЄС політики розвитку сільської місцевості. Починаючи з 2000 р. десять країн регіону беруть участь у семирічній програмі SAPARD (Special Accession Programme for Agriculture and Rural Development), основною метою якої є допомога країнам-кандидатам у члени ЄС у пристосуванні їх аграрного сектора до вимог САР. Значні кошти програми виділяються на розвиток інфраструктури у сільській місцевості, особливо у Польщі, Румунії та Болгарії, де частка сільського населення є значною.

На рис. 1 представлено обсяг ВВП на душу населення і частку витрат на продовольство у структурі грошових витрат домогосподарств у країнах з перехідною економікою Центральної та Східної Європи у порівнянні з відповідними середніми показниками по 15 країнах ЄС. Порівняно високий рівень ВВП на душу населення мали у 2000 р. Словенія, Чеська Республіка, Угорщина і Словаччина. В них частка витрат на харчування у загальних витратах домогосподарств на той час складала 20–30 відсотків. Для них є характерною незначна частка сільського господарства у ВВП і незначна частка у загальній зайнятості, що не перевищує 10%. Для групи країн з відносно низьким рівнем ВВП на душу населення – Болгарії, Румунії, Латвії, Литви характерною є значна частка зайнятих у сільському господарстві, у Болгарії і Румунії – значна частка сільського господарства у ВВП. У країнах з меншим рівнем ВВП на душу населення залишається значною частка витрат на продовольство, напої, тютюнові вироби у структурі витрат домогосподарств країн – особливо в Болгарії (45,1 %), Литві (39,3 %) і Румунії (37,4 %).

Для порівняння: частка витрат на продовольство, напої, тютюнові вироби у структурі грошових витрат домогосподарств України у 1999 р. складала 61 %, а у 2001 р. – 59,8 відсотка.

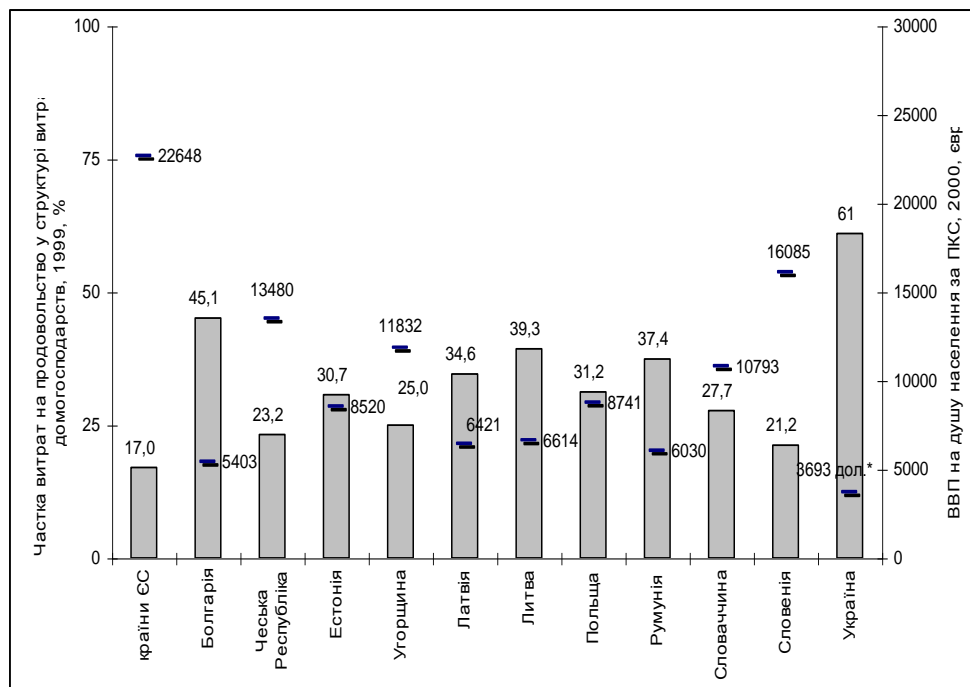

Рис. 1. ВВП на душу населення³ і частка витрат на продовольство у витратах домогосподарств країн з перехідною економікою і ЄС

Джерело даних: Eurostat yearbook 2002. Structural indicators:
<http://www.europa.eu.int/comm/eurostat>

Для України оцінка ВВП на душу населення за ПКС проводилась Організацією економічного співробітництва і розвитку у рамках Програми міжнародних порівнянь, що виконує ці роботи кожні 3–5 років. На відміну від аналогічних оцінок, що проводить ЄС, у рамках зіставлень ОЕСР ПКС вимірюється у доларах США. У 1999 р. ВВП України на душу населення було оцінено у 3693 дол. США, і цей показник виявився найнижчим серед всіх 43 країн, що брали участь у програмі порівнянь. Для порівняння: ВВП Російської Федерації на душу населення на основі ПКС було оцінено у 6067 дол. США; країн ЄС – 23180 дол. США.

Особливістю України у порівнянні з країнами Центральної та Східної Європи залишається низький рівень ВВП на душу населення, значна частка витрат на продовольство у структурі грошових витрат домогосподарств, досить значна частка сільського господарства у ВВП, висока частка зайнятих у

³ В основі міжнародних зіставлень лежить перерахунок компонентів використання ВВП країн в єдину валюту на базі паритетів купівельної спроможності (ПКС). ПКС – це кількість одиниць валюти, що необхідна для купівлі певного стандартного набору товарів і послуг, який можна купити за одну грошову одиницю базової країни (або одну одиницю спільної валюти групи країн). У країнах ЄС ПКС вимірюються у стандарті купівельної сили (СКС), який є еквівалентом євро.

загальній зайнятості, значна частка (третина) населення, що проживає у сільській місцевості. Скорочення частки галузі у ВВП і загальної зайнятості є закономірною тенденцією країн з перехідною економікою. Процеси трансформацій приведуть до зростання безробіття у сільській місцевості, а отже пріоритетним завданням державної політики вже зараз стає створення нових робочих місць у сільській місцевості поза сільськогосподарським виробництвом. Саме на комплексний розвиток сільської місцевості поступово переміститься фокус аграрної політики після вступу України у СОТ і в ході європейської інтеграції.

Література

1. *Challenges for the Agro-food Sector in European Transition Countries* // OECD Policy Briefs, April 2001: <http://www.oecd.org>
2. Fisher S., R. Sahay, and C. Vegh. Stabilization and Growth in Transition Economies. *Journal of Economic Perspectives*, 1996, #10, 2, p.45–66.
3. Wyplosz, C. Ten Years of Transformation: Macroeconomic Lessons. CEPR discussion paper # 2254. London: Center for Economic Policy Research. 2000.
4. Саблук П.Т. Стан економіки і реформ в агропромисловому комплексі України та завдання вчених економістів-аграрників. Доповідь на Всеукраїнських зборах вчених економістів-аграрників 14–15 січня 1999 р. – К.: Інститут аграрної економіки Української академії аграрних наук. – С. 37.
5. Саблук П.Т. Аграрна реформа: стан і напрямки розвитку. Доповідь на Загальних зборах Української академії аграрних наук 29 березня 2000 р. – Київ: Інститут аграрної економіки Української академії аграрних наук. – С. 5.
6. *Государство и рынок: американская модель* / Под. ред. д.э.н., проф. М.А.Портного и д.э.н., проф. В.Б.Супяна. – М.: Изд-во «Анкил», 1999. – С. 38.
7. Осташко Т.О. Ринкові трансформації аграрного сектора і формування середнього класу // *Економіка і прогнозування*. – 2001. – № 2.
8. Осташко Т.О. Формування ринку сільськогосподарських земель: економічна доцільність на фоні суспільного консерватизму // *Вісник Інституту економічного прогнозування*. – 2002. – № 2. – С. 57–63.
9. Шульце Е., Тиллак П. Структура предприятий и собственности в сельском хозяйстве Центральной и Восточной Европы // *ИАМО 2001*. – Галле: Институт аграрного развития в центральной и Восточной Европе, 2001. – С. 25–31.